

INTENTIONELE WILLEKEUR

HET ONGESCHREVEN VERWERVINGSBELEID
VAN VERENIGING HENDRICK DE KEYSER

WOUTER VAN ELBURG

In de negentiende eeuw waren in Nederland discussies op gang gekomen over het behoud van oude kerken en kloosters, maar de meeste andere gebouwen waren aan het begin van de twintigste eeuw nog 'vogelvrij'. Sloop van oude woonhuizen was aan de orde van de dag en de overheid schoot op het gebied van monumentenbescherming op veel vlakken ernstig tekort, aldus verschillende particulieren. Het was volgens hen daarom hoog tijd voor verandering. Er waren in de voorafgaande decennia meerdere lokale en regionale verenigingen en stichtingen opgericht die zich bekommerden om het gebouwde erfgoed. Ook hadden landelijk werkende partijen als de Bond Heemschut, de Nederlandse Oudheidkundige Bond en het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap al veel gepubliceerd vanuit een activistische achtergrond, maar er was nog geen partij die zich in praktische zin richtte op de bescherming van monumentale architectuur. Daar kwam verandering in met de oprichting van Rijksbureau voor de Monumentenzorg (de eerste voorloper van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de RCE), op 18 mei 1918. Enkele maanden eerder, op 3 januari, was door een aantal monumentenliefhebbers in Amsterdam de Vereniging Hendrick de Keyser in het leven geroepen. In een jaar tijd was Nederland een publieke en particuliere organisatie rijker die hetzelfde doel voor ogen hadden, maar dat op geheel verschillende wijze zouden nastreven.

Het Rijksbureau droeg via beleid, kennis en (restauratie)advies bij aan de instandhouding van het gebouwde erfgoed, Hendrick de Keyser droeg bij aan behoud en bescherming van woonhuismonumenten door de aankoop van vastgoed. In vrijwel alle grote Nederlandse steden is tegenwoordig bezit van deze vereniging te vinden en de riant omvang en gevarieerdheid van de collectie biedt een staalkaart van de Nederlandse architectuurgeschiedenis.

Over het ontstaan van de monumentenzorg en de opkomst van de waardering van historische bouwkunst in de periode voorafgaand aan 1918 is veel geschreven. In talloze publicaties worden de activiteiten van ambtenaar-politicus Victor de Stuers en schrijver-kunsthistoricus Joseph Alberdingk Thijm, de historische genootschappen en hun publicaties beschreven. De rol van het Rijksbureau is eveneens goed onderzocht. Voor de niet onaanzienlijke rol van de Vereniging Hendrick de Keyser geldt dat veel minder. Het beleid van het Rijksbureau was vanzelfsprekend gebonden aan opvattingen van de overheid, dat van Hendrick de Keyser niet. De activiteiten van deze vereniging kwamen voort uit discussies in een actief bestuur dat soms

zijn eigen lijn trok. Onderzoek naar de acquisities van Hendrick de Keyser kan daarom een aanvulling geven op onze kennis van de geschiedenis van de monumentenzorg en inzicht bieden in de betekenis van particulier initiatief daarbinnen.

IDENTIEKE DOELSTELLINGEN, COMPLEMENTAIRE TACTIEKEN

Om het belang van particulier initiatief in de monumentenzorg te kunnen aantonen, is het zinvol om het onderscheid tussen het handelen van Vereniging Hendrick de Keyser en het Nederlandse overheidsbeleid op het gebied van de monumentenzorg te verduidelijken. Een mooi beeld van dat beleid wordt gegeven in *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland* uit 1975.¹ In dit handboek zet Jan Tillema gedetailleerd de voorgeschiedenis van de monumentenzorg, de oprichting van het Rijksbureau en de daaropvolgende professionalisering uiteen. Naast het geven van restauratieadvies was de voornaamste taak van de Rijksdienst om te inventariseren wát er in Nederland was gebouwd. Een nijpend probleem, in een tijd van de grootschalige sloop, was namelijk dat er geen overzicht en waardering van het bestand van historische panden bestond. In het bijzonder in kleinere steden en dorpen verdwenen belangrijke gebouwen zonder meer uit het stadsbeeld omdat ze niet bij het grote publiek bekend waren. Het inventariseren was in 1903 onder een speciaal opgerichte commissie gestart; deze taak werd in 1918 overgenomen door het Rijksbureau. In een elfdelige boekenreeks beschreven inspecteurs per provincie (of deel daarvan) welke panden zij aanmerkten als 'het behouden waard'.² Dit grote project kwam slechts langzaam op gang en pas in 1933 werd het laatste deel van de reeks gepubliceerd. Later bleek dat sommige moeilijk bereikbare plaatsen helemaal niet door de inspecteurs waren bezocht en dat zij zich indien dat beter uitkwam alleen beriepen op beschikbare beschrijvingen van gebouwen en plaatsen. In de boeken stonden zelfs tientallen niet-bestaande adressen en meerdere panden die ten tijde van publicatie al waren gesloopt. Uit de lijsten blijkt een vrij grote willekeur en de inspecteurs gaven amper verklaringen voor hun keuzes. Zonder wettelijke status was de bescherming die deze lijsten moesten bieden zeer twijfelachtig.³

Voor opname op een inventarisatielijst werden de criteria 'uiting van kunst of om eene er aan verbonden historische herinnering' gehanteerd, maar wat een uiting van kunst voor de opstellers en het Rijksbureau inhield is niet geheel duidelijk.⁴ Gelijktijdig met het verschijnen van de eerste delen van de *Voorlopige lijst* is een kentering in de betekenis van het woord 'monument' merkbaar. In het in 1907 verschenen negende deel van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* wordt een monument nog aangeduid als 'iets dat op-

◀ 1. Afbraak van huizen aan de Vijzelstraat in Amsterdam, ca. maart 1917. De grootschalige sloop in historische binnensteden was een van de redenen voor de oprichting van Vereniging Hendrick de Keyser (Stadsarchief Amsterdam)

zettelijk bestemd is geworden om de herinnering aan een persoon of aan eene gebeurtenis te doen bewaren'. Of de criteria gehanteerd door het Rijksbureau samenvallen met de definitie uit het woordenboek is niet bekend, maar opmerkelijk is wel dat zowel het Rijksbureau bij het inventariseren, als Hendrick de Keyser bij het verwerven van panden een bredere definitie hanteerden. De bestuursleden van de vereniging keken niet alleen naar de historische betekenis van een gebouw, maar ook naar de esthetische kwaliteiten, zonder dat daar een herinnering aan hoefde te zijn verbonden. De definitie zoals vermeld in het woordenboek stamt uit het midden van de negentiende eeuw en esthetische argumenten zouden pas later in de twintigste eeuw algemeen worden geaccepteerd.⁵ Volgens het eerste deel van de inventarisatielijsten dat verscheen onder toezicht van het Rijksbureau moesten de panden 'eenig belang hebben uit een oogpunt van kunst of geschiedenis'; veel helderder zal dit de beoordelings-

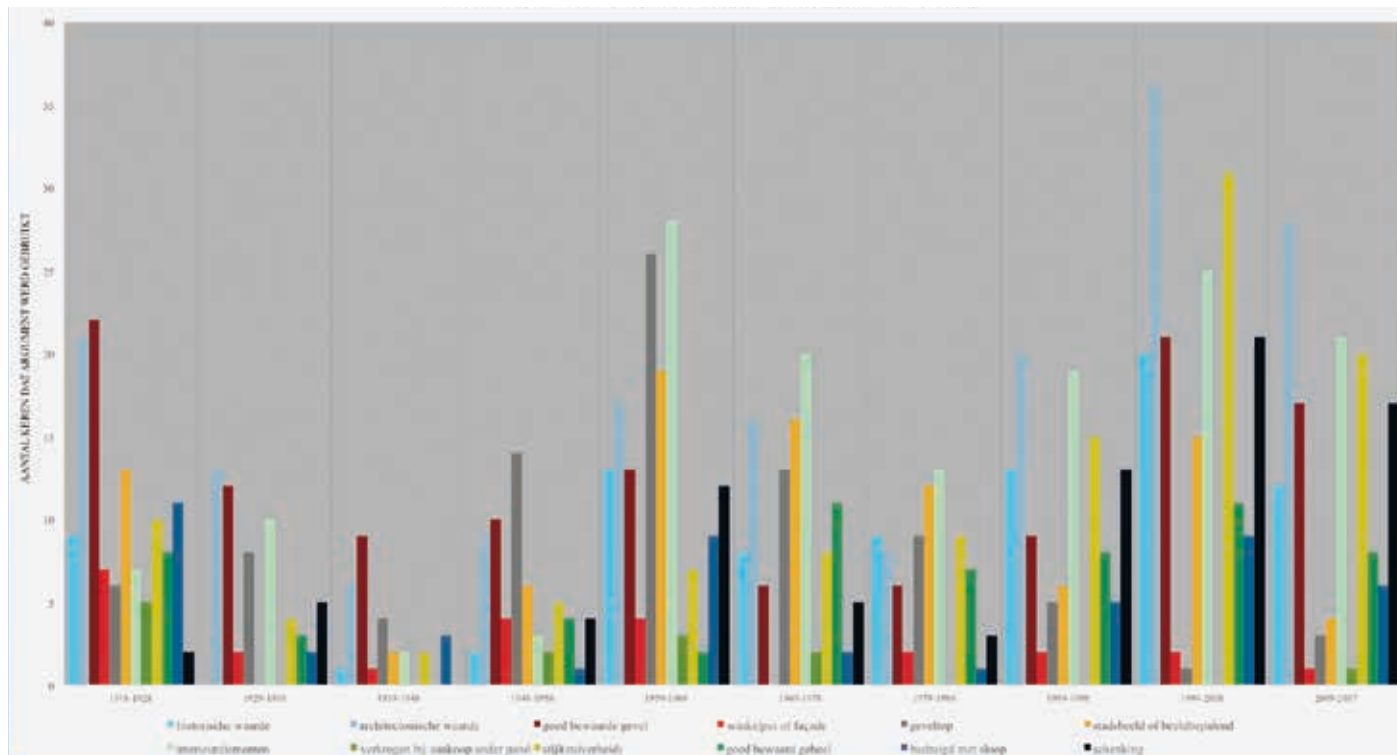
criteria echter niet hebben gemaakt.⁶ Het roekeloze slopen ging onverminderd door (afb. 1).

Dat er zonder wettelijke bescherming onbekommerd kon worden gesloopt en dat dit op grote schaal gebeurde, maakte dat er naar andere beschermingsmogelijkheden moest worden gezocht. Bij de eerste pogingen om tot effectieve bescherming over te gaan, schreef Tillema in zijn *Schetsen* grote verantwoordelijkheid toe aan Vereniging Hendrick de Keyser: de vereniging kon in tegenstelling tot het Rijksbureau namelijk wel panden verwerven. Daarom was de vereniging volgens Tillema 'van uitnemende betekenis' voor de monumentenzorg.⁷ Na een korte samenvatting van de doelstellingen van de vereniging sloot hij af: 'Hier werd een taak, welke door het rijk ten principale – terecht of ten onrechte – niet als de zijne werd beschouwd [...], door een particuliere organisatie opgenomen en met grote energie vervuld.'⁸ De vereniging behoedde panden voor de sloop door ze aan te kopen en te verhuren; een pand in eigen bezit kon immers niet worden gesloopt. Deze tactiek was op het moment van oprichting werkelijk innovatief in Nederland. De activistische politiek van andere organisaties, zoals de Bond Heemschut en het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, zal zeker hebben bijgedragen aan de veranderende mening over historische architectuur, maar een partij die op deze praktische en zeer effectieve wijze panden wist te beschermen, bestond nog niet. Bij gebrek aan wettelijke bescherming kon wel gepleit worden voor behoud van een pand, maar het daadwerkelijk tegengaan van sloop was eerder een uitzondering dan zekerheid. Het verwerven van panden door Hendrick de Keyser was op dat moment de enige wijze om zeker te zijn van behoud. De keuzes die de bestuursleden in het aankoopbeleid maakten, hadden daarom grote gevolgen. Dat wat niet aangekocht werd, liep grote kans om voor altijd te verdwijnen.

De oprichting van het Rijksbureau in mei 1918 zal voor het bestuur van de toen slechts enkele maanden oude Vereniging Hendrick de Keyser een reden zijn geweest om de eigen doelstellingen nogmaals onder de aandacht te brengen. In juni publiceerde de vereniging het anonieme pamflet *Voorkoming van verdere stedenschennis*, een toespeeling op de bekende publicatie *Stedenschennis* (1901) van Jan Veth. Deze schilder-kunstkriticus behoorde tot de oprichters van de vereniging en was waarschijnlijk de auteur van het nieuwe pamflet. In deze publicatie werd de werkwijze van de vereniging uitgelegd en werd een aantal recente sloopacties in Amsterdam gehekel.⁹ Het pamflet vergeleek oude panden met oud porselein: vroeger was het in overvloed aanwezig, nu niet meer en daarom moest er voorzichtig mee omgesprongen worden.¹⁰ Panden in eigen bezit waren 'beschermd' en het pamflet van de vereniging zette deze doelstelling voor het publiek duidelijk uiteen. Met dit doel en een startkapitaal dat

2. Wijnstraat 113 in Dordrecht, eind twintigste eeuw (Vereniging Hendrick de Keyser)

3. Verwervingsargumenten per decennium. Per pand kunnen meerdere argumenten zijn gebruikt, in dat geval zijn ze alle in de grafiek opgenomen

bijeen was gebracht door de zeven oprichters en een donateurskring van voornamelijk Amsterdammers werden panden aangekocht. Extra kapitaal werd bijeengebracht door het uitgeven van obligatieleningen. De rijksoverheid lijkt zich ervan bewust te zijn geweest dat de doelstellingen van Hendrick de Keyser een aanvulling vormden op de werkzaamheden van het eigen Rijksbureau. Al in 1919 werd een jaarlijkse rijksbijdrage van 5000 gulden aan de vereniging vervolgens toegekend. Voorwaarde hiervoor was dat de directeur van het Rijksbureau, Jan Kalf, een zetel kreeg in het bestuur van de vereniging. In de inventarisatielijsten van het Rijksbureau werd het bezit van de vereniging vervolgens gemarkeerd (hoewel regelmatig foutief). De vereniging zal op de hoogte zijn geweest van de inventarisatielijsten van het Rijksbureau en mogelijk ging hiervan enige sturende werking uit bij de verwerving van panden. Eind 1933 (het jaar dat het laatste deel van de inventarisatie werd gepubliceerd) had Hendrick de Keyser 79 panden aangekocht, waarvan er maar liefst 64 op de lijsten stonden.¹¹

DE ONGESCHREVEN REGELS VAN HET VERWERVEN

Het is niet eenvoudig om het verwervingsbeleid van Hendrick de Keyser te doorgronden. Het bezit van de vereniging was weliswaar groot, maar de organisatie zelf was relatief klein. Beslissingen werden (en worden) genomen door een bestuur waarin zowel architecten en kunsthistorici als betrokkenen uit maatschappelijke organisaties en de zakenwereld zetelen.

Hoewel de keuzes van bestuursleden uiteraard gekleurd zullen zijn door overheidsbeleid en algemene trends in de monumentenzorg, zal de persoonlijke mening van bestuursleden grote invloed hebben gehad op het acquisitiebeleid. Hoever die invloed strekte is niet goed in kaart te brengen. Bij de oprichting formuleerden de bestuursleden enkele doelstellingen, maar deze zijn niet eenduidig gericht op het verwervingsbeleid. Naast algemene beleidsnota's werd geen specifiek verwervingsbeleid opgesteld. Meer dan enkele aanzetten tot waar de voorkeur lag werden er in jaarverslagen en jubileumboeken niet gegeven.

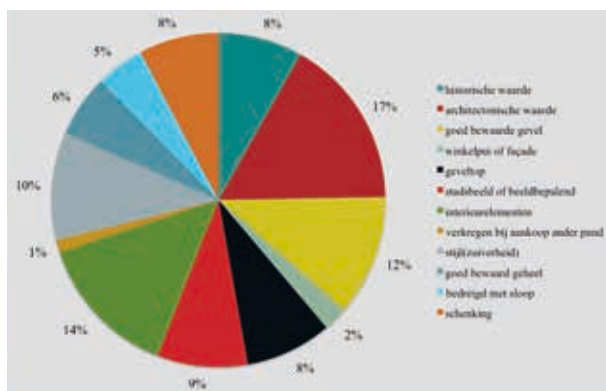
Inzicht kan worden verkregen uit een analyse van het huizenbezit aan de hand van de publicaties en bestuursnotulen van de vereniging. Anno 2018 beslaat de collectie 423 panden in 110 plaatsen. De oudste goed bewaarde woonhuisgevel dateert uit omstreeks 1495 (Wijnstraat 113 in Dordrecht, afb. 2) en het jongste woonhuis uit 1982 (Huis Naalden in Best).¹² Uit alle eeuwen daartussen bezit de vereniging woonhuizen; deze zijn gedocumenteerd in de boekenreeks *Huizen in Nederland*.¹³ In de jaarverslagen van de vereniging staat wat werd verworven en wat de geschiedenis en het belang van de verworven panden is. Het bezit kan op basis van deze informatie worden geanalyseerd. Wat is de ouderdom van het verworven pand? Wat werd in de bestuursnotulen over het pand genoteerd? Wat werd in het jaarverslag over het betreffende pand geschreven? Wat voor soort pand betreft het? Op basis van statistische analyse kan het bezit hiermee worden

bekeken en kan inzicht worden verkregen in de verwervingsmotieven van de vereniging.

Om een beeld te krijgen van het acquisitiebeleid (of bij afwezigheid van beleid, van de acquisitiemotieven) is een analyse gemaakt van de argumenten die voor verwerving in bestuursnotulen en jaarverslagen werden aangedragen (afb. 3).¹⁴ Deze zijn ingedeeld in een aantal categorieën. Naast algemene argumenten als de historische of architectonische waarde zijn argumenten onderscheiden met betrekking tot bijzondere interieurs, gaaf bewaarde gevels of stijlzuiverheid, maar ook of het pand werd bedreigd met afbraak. Nadat deze argumenten per jaar in kaart zijn gebracht, konden vervolgens de frequentie en het gebruik ervan in de loop der tijd worden geanalyseerd. Daarbij valt een aantal zaken op (afb. 3 en 4). Bij de verwervingsargumenten is vrij duidelijk zichtbaar dat het aantal ar-

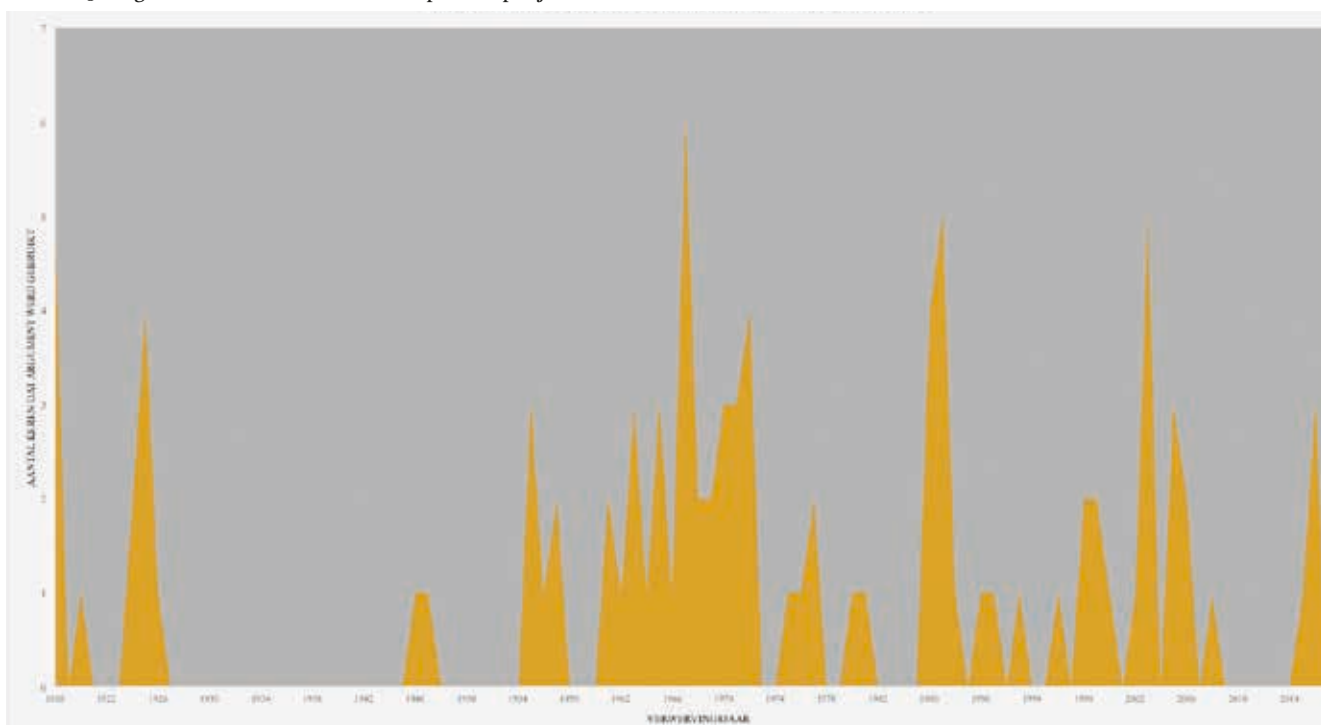
gumenten dat wordt aangehaald in de loop der tijd steeds groter is geworden. Hoewel dit ook door de absolute aantallen te verklaren valt, zijn ook andere oorzaken denkbaar. Het toenemende aantal argumenten dat wordt gebruikt, gaat gelijk op met de steeds dikker jaarverslagen van de vereniging waarin panden uitgebreider worden beschreven, maar ook met het steeds diversere karakter van de verwervingen. Werden rond de oprichting nog voornamelijk zeventiende-eeuwse huizen verworven, waarbij de argumentatie veelal hetzelfde was, tegenwoordig is het niet ongebruikelijk dat in één jaar panden uit meerdere eeuwen worden verworven. Hoe diverser de verworven panden, hoe diverser ook de argumentatie moet zijn geweest.

Over een eeuw bekeken zijn de argumenten ook anders geworden. Zo werd er rond de oprichtingsjaren bijna elk jaar wel een pand verworven om het te behouden voor sloop, maar dat argument wordt in recente jaren steeds minder vaak gehanteerd. Dit is te verklaren door de steeds sterker geworden wettelijke bescherming van monumenten. Ook valt op dat argumenten met betrekking tot historische of belangrijke interieurs steeds meer worden toegepast. Dat het bestuur zich hierdoor steeds meer laat leiden, wordt door de vereniging zelf ook vaak opgemerkt. Dit is inherent aan de toenemende aandacht voor historische interieurs, onder meer bij de Rijksdienst. Op deze manier kan elk argument nader in zijn context worden geplaatst. Als voorbeeld zal er hier worden gekeken naar het argument 'stadsbeeld'.

4. Verwervingsargumenten percentageel

5. Argument 'stadsbeeld of beeldbepalend' per jaar

BEELDBEPALENDE PANDEN

Een argument voor verwerving dat in bijna alle jaren terugkeert, vooral in de periode volgend op de oprichting, is de betekenis van het te verwerven pand in het stadsbeeld (afb. 5). In het eerste jaarverslag van de vereniging staat dat het met name van belang was om panden op hoeken van grachten of straten te verwerven. Deze stonden op beeldbepalende locaties en waren daarom belangrijk in het behoud van het algehele historische stadsbeeld. Daarnaast waren hoekhuizen op de grachten volgens de vereniging financieel gezien vaak van hogere waarde dan panden in een rij en daardoor gevoeliger voor herontwikkeling. Onder de negentien huizen die in het oprichtingsjaar werden verworven, waren vijf hoekhuizen. In 1919 waren het er drie van de zes en in 1920 twee van de vier. Dat de wens hoekhuizen te verwerven soms andere relevante argumenten oversteeg, kan worden geïllustreerd aan de hand van de verwerving van Herengracht 394 (1671) in Amsterdam (afb. 6) in het oprichtingsjaar, waarbij louter het feit dat het huis op een hoek lag de reden was voor aankoop. Over de architectuur van het pand meldde de secretaris in het jaarverslag dat deze eigenlijk 'niet zoo bijzonder merkwaardig' was.¹⁵ In het tweede jaarverslag kwamen de bestuursleden terug op het grote aantal verwervingen van het jaar daarvoor. Het roekeloze verwerven bleek financieel niet gunstig en onder de economische omstandigheden zelfs destructief. Daarom werd het beleid bijgesteld: bij het verwerven moest kwaliteit boven kwantiteit gaan.¹⁶ Hoekhuizen bleven wel een voorkeursbehandeling houden.

In latere jaarverslagen raakte dit argument met betrekking tot hoekhuizen in onbruik, maar de aankoop van gezichtsbepalende panden bleef een belangrijk streven. Na de Tweede Wereldoorlog maakte het verwerven van grote aantallen panden om het stadsbeeld te beschermen een kortstondige heropleving door. Waarschijnlijk mede onder invloed van de naoorlogse politiek van stadsvernieuwing en de voor historische stadskernen rampzalige Wederopbouwwet (1950) legde de vereniging zich toe op het verkrijgen van stadsblokken.¹⁷ Voorbeelden van aaneengesloten blokken die in bezit kwamen zijn te vinden aan de Lange Leidsedwardsstraat, Sint Olofspoort en Brouwersgracht in Amsterdam (afb. 7), de Bierkade in Blokzijl en de Grotekerksbuurt in Dordrecht (afb. 8). Voornamelijk in Amsterdam, waar de stadsvernieuwing grootschalig was, zal zijn gestreefd historische blokken op deze manier te beschermen. Ook voor de zwaar vervallen Grotekerksbuurt in Dordrecht zal dit een doorslaggevend argument zijn geweest, waar andere straten in de binnenstad door sloopcampagnes werden aangetast. De publieke opinie over sloop veranderde langzaam. De oprichting van onder andere nv Stadsherstel (1956) in Amsterdam en vele andere organisaties die zich toelegden op het beschermen van erfgoed in de binnen-

6. 'De Vier Heemskinderen', Herengracht 394, Amsterdam, ca. 1918. Het pand is na verwerving niet verbouwd (Vereniging Hendrick de Keyser)

7. Huizenblok aan de Brouwersgracht 46-56 in Amsterdam tussen de Binnen Visserstraat en de Binnen Wieringerstraat, begin jaren zestig. De nummers 46 en 52 zijn niet in het bezit van de vereniging. Beide huizen werden later geheel opnieuw opgetrokken, waarbij nummer 52 twee extra verdiepingen kreeg. De huizen die in verenigingsbezit zijn werden voornamelijk intern opgeknapt en opnieuw gefundeerd (Vereniging Hendrick de Keyser)

stad en de geleidelijk verminderde grootschaligheid van de stadsvernieuwing, zorgden ervoor dat dit argument bij Hendrick de Keyser in onbruik raakte.

Tegenwoordig worden geen panden aangekocht uitsluitend vanwege hun beeldbepalende positie in het stadsbeeld, maar is de kunsthistorische bekendheid van panden belangrijker. Beide argumenten vertonen een duidelijke verwantschap. Van beide kan worden gezegd dat ze bijdragen aan een hoge monumentale waarde van een pand. De een vanuit het stadsbeeld, de ander vanuit een (kunst)historische betekenis. In recente jaren heeft de vereniging ernaar gestreefd om elk jaar één pand van hoge monumentale waarde te verwerven. Voorbeelden hiervan zijn: Huis Hildebrand (1933) te Blaricum (een van de best bewaarde Rietveldvilla's, afb. 9), Huis Barnaart (1804-1807) en Huis Hodshon (1794-1796) in Haarlem (hoge waarde van gevels en het historische interieurensemble, afb. 10), en Huis Naalden (1982) in Best (exemplarisch voor de Bossche School, afb. 11). Naast het beeldbepalende karakter van deze huizen werden de verwervingen ook toegespitst op het vullen van hiaten in de collectie: zo verte-

8. Huizen aan de Grotekerksbuurt in Dordrecht, begin jaren zestig. Het hoge huis rechts kreeg bij restauratie een nieuwe onderpui in historiserende stijl (Vereniging Hendrick de Keyser)

genwoordigen de twee Haarlemse huizen een periode waarin in Nederland niet veel is gebouwd en de vereniging weinig bezit had, is de Rietveldvilla een belangrijk voorbeeld van het Nieuwe Bouwen en Huis Naalden van het type patiowoning.

OUD EN JONG ERFGOED IN DE COLLECTIE

Worden de verwervingen van panden door de vereniging niet bekeken op argumentatie maar op hun ouderdom, dan valt een aantal andere aspecten op (afb. 12 en 13).¹⁸ De grafiek laat zien dat de meeste panden uit het bezit van de vereniging (in oorsprong) dateren uit de zeventiende eeuw, als percentage van het totale bezit betreft het maar liefst 45%. Daarbij moet worden opgemerkt dat deze grafieken een enigszins vertekend beeld kunnen geven, omdat de panden in latere eeuwen kunnen zijn verbouwd en niet uitsluitend een zeventiende-eeuws karakter hoeven te hebben. In de grafieken is de dominante bouwfase als uitgangspunt genomen, die bijvoorbeeld in de betreffende beschrijving van het pand het meest naar voren wordt gehaald. Een kentering in de voorkeur voor zeventiende-eeuwse panden is pas merkbaar in de jaren negentig van de twintigste eeuw. Deze werd beïnvloed door een geleidelijk veranderende strategie, waarbij het streven om panden te 'redden' veranderde in een streven naar collectievorming (het argument van bedreiging met sloop wordt eveneens minder genoemd). In recente jaren is de variatie aan argumenten voor verwerving en de variatie in ouderdom van panden groter geworden. Dit wordt sterk beïnvloed door de wens van de vereniging om een afspiegeling van de gehele Nederlandse architectuurgeschiedenis te verwerven.

Opmerkelijk is dat er meer twintigste-eeuwse panden (9%) dan negentiende-eeuwse panden (8%) zijn opgenomen in het bezit van de vereniging. Het internationale, anonieme en grootschalige karakter van de negentiende-eeuwse neostijlen werd door de bestuursleden lange tijd verafschuwd. Zij deden negentiende-eeuwse architectuur af als 'moderne monstergebouw[en]', 'hinderlijk lelijk' of 'karakterloos', een onder kunstenaars, architecten en kunst- en architectuurhistorici in die periode breed gedragen mening.¹⁹ Bij vroege restauraties door de vereniging werden negentiende-eeuwse aanpassingen en toevoegingen aan panden meestal rücksichtslos gesloopt. Een gereconstrueerd zeventiende-eeuws beeld werd in veel gevallen verkozen boven latere interieurelementen. De negentiende eeuw kent pas relatief kort herwaardering. Twintigste-eeuwse architectuur werd, althans onder kunsthistorici, niet op een dergelijke schaal verafschuwd, en vanaf 1990 zijn voorbeelden hiervan dan ook betrekkelijk consistent in het bezit opgenomen. Deze herwaardering startte in de jaren tachtig, ongeveer gelijktijdig begon ook een herwaardering van negentiende-eeuwse architectuur. Recentelijk richtte de

9. Huis Hildebrand aan de Bloemlandseweg in Blaricum, begin 2000. Het pand was eind vorige eeuw foutief in 'Mondriaankleuren' geschilderd, de originele kleurstelling van wit en aluminiumgrijs werd na verwerving hersteld (Vereniging Hendrick de Keyser)

10. Huis Hodshon aan het Spaarne in Haarlem, verworven in 2008. De later aangebouwde 'aula' aan de linkerzijde kreeg bij restauratie haar oorspronkelijke kleurstelling terug (Vereniging Hendrick de Keyser)

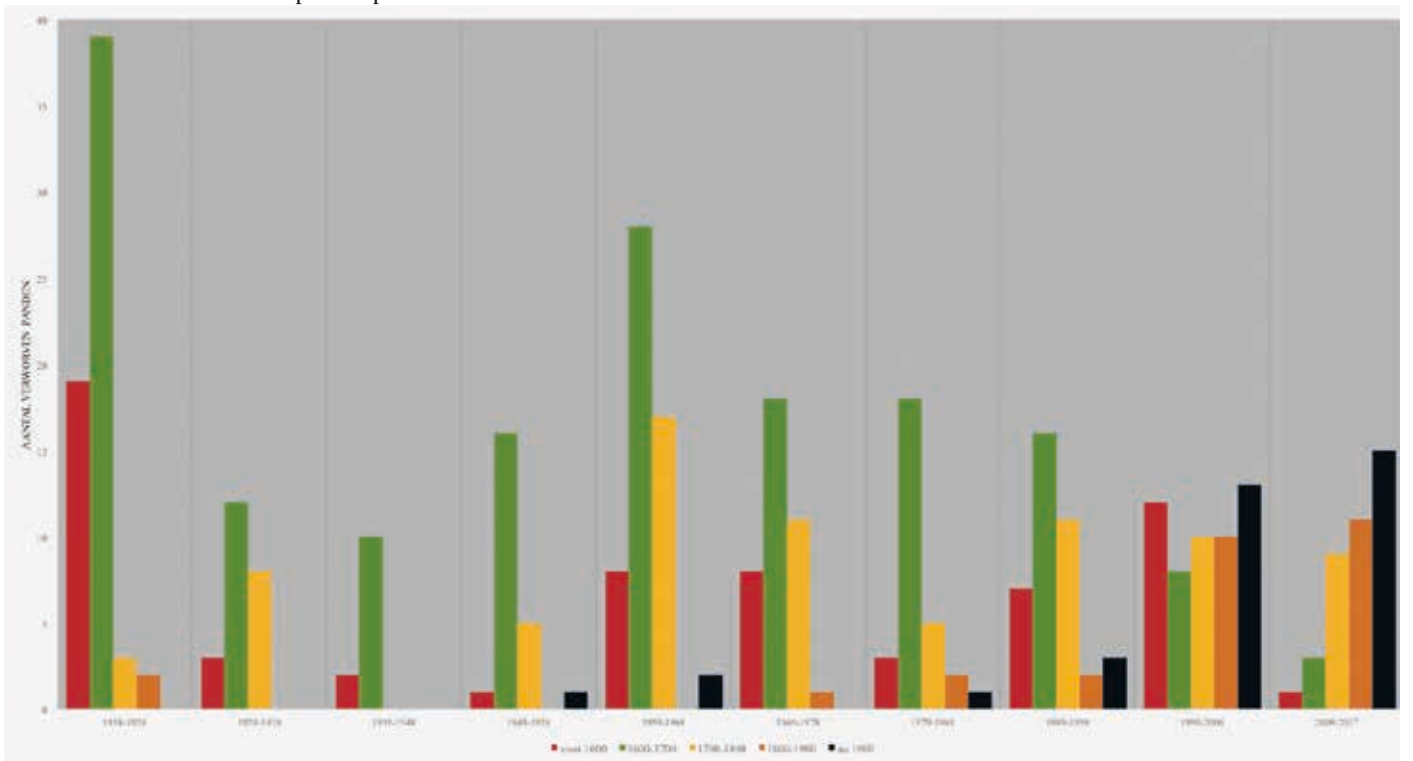

11. Gevels aan de patio van Huis Naalden in Best, foto Arjan Bronkhorst (2017)

12. Verworven panden per decennium naar ouderdom

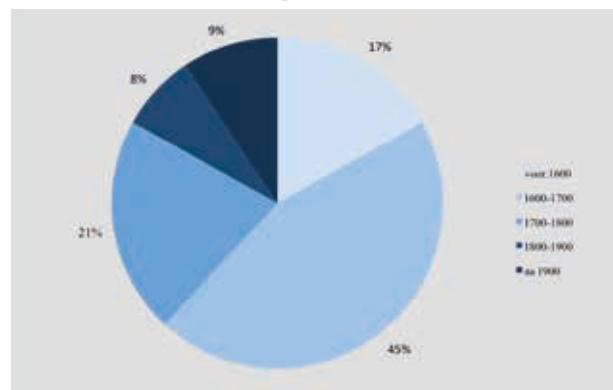

vereniging haar aandacht ook op naoorlogse architectuur. Mogelijk is deze verschuiving voortgekomen uit de kunsthistorische waardering van deze architectuur en de wens om naar bouwperiode een complete 'woonhuiscollectie' te bezitten. Ook binnen de RCE is recent veel aandacht geweest voor de wederopbouwperiode en de periode na 1965 komt momenteel in het vizier. Tussen 2007 en 2017 verwierf de vereniging zeven naoorlogse panden, waarvan drie een rijksmonument zijn.

VOORLIEFDE VOOR DE TRAPGEVEL

Wat samenvalt met de voorliefde voor zeventiende-eeuwse architectuur is een grote vertegenwoordiging van trapgevels in het verenigingsbezit. Voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog bezat de vereniging 86 panden, ruim veertig daarvan hebben een trapgevel; deze dateren vrijwel allemaal uit de zeventiende eeuw. De oververtegenwoordiging van de trapgevel illustreert de prioriteiten in de verwervingspolitiek van de vereniging in de eerste decennia van haar bestaan. In de zoektocht naar een 'eigen', Nederlandse nationale identiteit die in de negentiende eeuw op gang kwam, werd bij nieuwbouw vaak teruggegrepen op stijlen uit het verleden, met name de neogotiek en de neorenaissance. Rond 1900 leidde dit tot een grote voorkeur voor de vroege zeventiende eeuw. In die periode floreerde de Nederlandse economie, wat had geleid tot nieuwbouw in en uitbreiding van veel steden, waarbij de Hollandse trapgevel het stadsbeeld domineerde. Dit stadsbeeld was in het midden van de negentiende eeuw op veel plekken nog betrekkelijk intact. Het 'schilderachtige' stedelijk landschap werd ook in buitenlandse publicaties veelvuldig opgemerkt, zoals in *La Hollande pittoresque* (1876) van de Fransman Henry Havard en in de *Geschichte der holländischen Baukunst und Bildnerie* (1890) van de Duitser Georg Galland.²⁰ Typerend is een citaat van de Engelsman Sydney Robert Jones, die in zijn boek *Old Houses in Holland* (1913) schreef: '[...] but it is the extraordinary number of old buildings still existing, unchanged in form since the days they were erected and mellowed by ages

13. Ouderdom van het bezit percentueel

14. Nieuwebrugsteeg 13 in Amsterdam, ca. 1918. Bij restauratie in 1932 werd de moderne pui vervangen door een winkelpui in historiserende stijl en werden de ramen op de verdieping vervangen door kruiskozijnen (Vereniging Hendrick de Keyser)

of sun and rain, that ever appeal to the eye and imagination'.²¹ De sloopwoede en vernieuwingsdrang zoals die door Nederlandse monumentenliefhebbers werden ervaren, was van zeer recente datum en viel samen met de verlate industrialisatie. Aan het einde van de negentiende eeuw was het Nederlandse stedelijk landschap daardoor in vergelijking met andere Europese landen relatief onaangetast. Mede door dergelijke observaties werd de trapgevel hét symbool van de Nederlandse architectuur en herleefde deze in de bouw rond 1900. Ook de bestuursleden van Hendrick de Keyser bewonderden het zeventiende-eeuwse karakter van de Nederlandse steden. Zo schreven zij over Amsterdam omstreeks 1865 in het pamflet *Voorkoming*: 'het lag haast nog ongerept binnen zijn singels'.²² Dat daar vervolgens betrekkelijk snel verandering in kwam, zorgde voor de sterke opkomst van de monumentenzorg. De populariteit van de trapgevel als motief leidde er namelijk niet toe dat oude voorbeelden minder veelvuldig onder de sloophamer verdwenen. De drang naar schaalvergroting en de verkrotting in de binnensteden

15. Prinsengracht 2, Amsterdam, ca. 1918. Bij een tweede restauratie in 1956 werden de trapgevels gereconstrueerd (Stadsarchief Amsterdam)

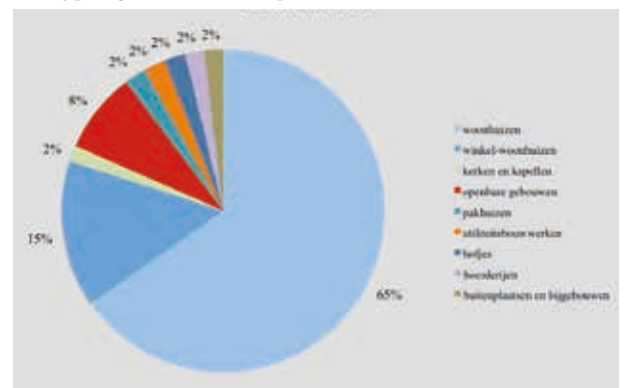
betekende dat veel kleine zeventiende-eeuwse huisjes werden vervangen door grotere nieuwbouwblokken. In zekere zin was de zeventiende-eeuwse trapgevel 'bedreigd'. Daarnaast zal in steden als Amsterdam hebben meegespeeld dat veel trapgevels zich in de historische binnenstad bevonden, waar de drang naar sanering en schaalvergroting het sterkst was.

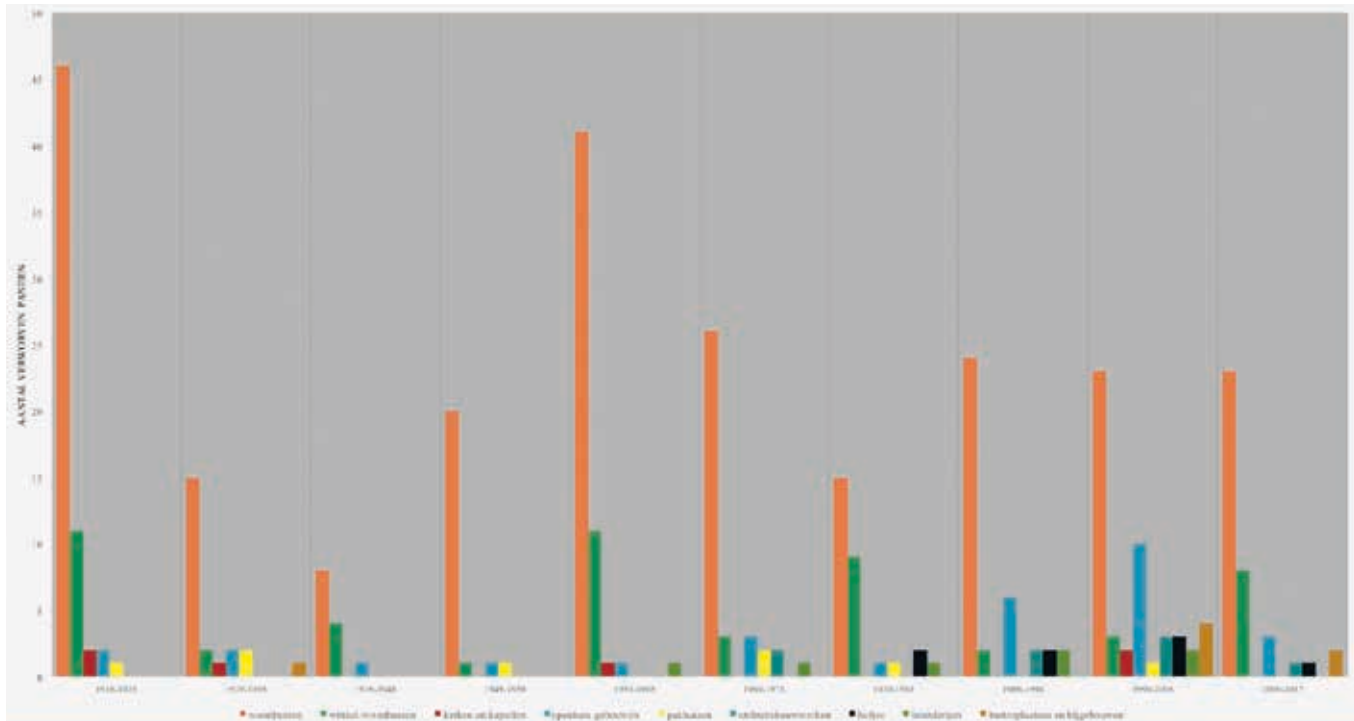
De populariteit van de trapgevel kan een rol hebben gespeeld bij de aankoop van het zeventiende-eeuwse Nieuwebrugsteeg 13 (1619) in Amsterdam (afb. 14), de allereerste verwerving van de vereniging. Dit betrekkelijk goed bewaarde hoekhuis met trapgevel, zo redeneerde het bestuur van de vereniging, was 'bedreigd' doordat het te koop werd aangeboden. In handen van een particulier was de kans dat het werd gesloopt relatief groot. Ook bij andere panden werd veel over de trapgevel gesproken. Dat de trapgevel in een achttiende- of negentiende-eeuwse versoberingsslag was verdwe-

nen, lijkt minder van belang te zijn geweest. Zo kocht het bestuur eveneens in 1918 het hoekpand Prinsengracht 2 (1641) in Amsterdam (afb. 15) aan, waar beide trapgevels in een tuitgevel waren veranderd. Opmerkelijk is dat er hier bij een eerste restauratie in 1929 expliciet niet voor werd gekozen om de trapgevels te reconstrueren, hoewel de vereniging in haar eerste jubileumboek (1928) een heel hoofdstuk aan de bespreking van de trapgevel had gewijd.²³ Kennelijk volgde het bestuur de uit het Rijksbureau voortkomende opvatting dat restauraties en verbouwingen aan historische huizen eigentijds van karakter moesten zijn. Jan Kalf, de eerste directeur van het Rijksbureau, die vanaf 1919 zetelde in het bestuur van de vereniging, was aanhanger van deze restauratieopvatting. Dat opvattingen in het bestuur konden wijzigen, blijkt uit een tweede restauratie in 1956, toen de trapgevels alsnog werden gereconstrueerd. De bewondering voor de vroegzeventiende-eeuwse trapgevel in de monumentenzorg werd breed gedragen. Ook in de inventarisatielijsten van de Rijksdienst is de zeventiende eeuw sterk vertegenwoordigd: een rijksmonument kon zelfs niet van na 1850 dateren.

De zeventiende eeuw stond lange tijd centraal in het verwervingsbeleid van Hendrick de Keyser. Zo werd in 1958 met veel lof gesproken over de verwerving van Herengracht 77 (1632) in Amsterdam, dat als belangrijk werd gezien vanwege de bijna geheel gave zeventiende-eeuwse trapgevel.²⁴ Ook aan het einde van de jaren tachtig blijkt in bestuursnotulen onder bestuursleden een voorkeur voor oudere panden. Bij besprekingen over de verwerving van het zestiende-eeuwse Kaai 89 in Veere werd bijna tegen de verwerving gestemd omdat de vereniging tevens het uit 1900 daterende pand Statenlaan 4 in Den Haag moest overnemen. De grote wens het mogelijk zeer oude huis in Veere te verwerven, was uiteindelijk het doorslaggevend argument.²⁵ Uit hedendaags architectuurhistorisch oogpunt is het pand aan de Statenlaan binnen het verenigingsbezit echter van veel groter belang (het was het eerste pand in de collectie met een typisch laat negentiende-eeuwse indeling en kenmerken van de neostijlenarchitec-

16. Typologie van het bezit procentueel

17. Typologie van het bezit per decennium

tuur) dan het fragmentarische Kaai 89 (met een interieur dat deels in het midden van de twintigste eeuw uit andere panden samengesteld werd en slechts sporadisch oudere elementen uit het huis zelf bevat).

DE TYPOLOGIE VAN HET BEZIT

Als we de verwervingen van de vereniging bekijken naar typologie, dan valt een sterke voorkeur op voor het woonhuis (afb. 16).²⁶ Maar liefst tachtig procent van het bezit bestaat uit woonhuizen of winkel-woonhuizen. De vereniging streeft tegenwoordig volgens haar statuten naar het verwerven van historisch of architectonisch belangrijke *gebouwen* en hun interieur, maar in publicaties wordt vooral gewezen op het belang van de verzameling Nederlandse *woonhuizen*.²⁷ Als de aankopen naar type per decennium worden bekeken, valt op dat de vereniging zich altijd voornamelijk op woonhuizen heeft gericht (afb. 17). Typologisch onderscheidt het Nederlandse woonhuis zich in verschillende opzichten van andere Europese woonhuizen. Het door lokale voorkeuren en bouwtradities beïnvloede karakter van Nederlandse woonhuisarchitectuur maakt dat hier goed over een op zichzelf staand type kan worden gesproken. Dit eigen karakter maakte het woonhuis tot een belangrijk verwervingsaspect. Gaandeweg zijn wel andersoortige panden gekocht, maar daarbij was nooit sprake van gericht beleid. Het zijn incidentele verwervingen die veelal of door schenking, vanwege hoge monumentale waarde of vanwege sloopdreiging in het bezit zijn opgenomen.

In 1918 waren alle panden (op een kapel na) te scharen onder de categorie woonhuis. De vereniging han-

teerde tamelijk moderne opvattingen met betrekking tot het woonhuis. Zo schreef bestuurslid en architect Arend Jan Westerman in 1928 dat het 'soort' woonhuis niet zozeer uitmaakte, omdat ook in arbeiderswoningen vaak nog veel te vinden was uit vroegere eeuwen.²⁸ De aandacht voor het woonhuis specifiek was overigens niet nieuw: het belang daarvan werd al rond het midden van de negentiende eeuw door historici onderstreept, maar de interesse in *alle* soorten woonhuizen was dat wel.²⁹ De voorkeur voor het woonhuis als type was deels gestoeld op sentimentele argumentatie. Nog in het jubileumboek van 1938 onderschreef bestuurslid en architectuurhistoricus Frans Vermeulen dit karakter als zijnde 'naar eigen wensch en behoefte, uit eigen geest en traditie'.³⁰ Naast het feit dat de bescherming van publieke en commerciële gebouwen niet werd gezien als een particuliere taak zal, zeker aan het begin van de twintigste eeuw, de exploitatie hiervan een lastige taak zijn geweest. Het geschikt maken van gebouwen voor verhuur als winkel- of kantoorruimte vereiste bijvoorbeeld vaak grootscheepse verbouwing en modernisering, precies wat de vereniging niet wilde. Om te kunnen voortbestaan was een kostendekkende vastgoedexploitatie voor Hendrick de Keyser noodzakelijk. Daarnaast waren in 1918 de verkoopprijzen van oude woonhuizen relatief laag, of dit voor andersoortige gebouwen ook het geval was lijkt waarschijnlijk, maar is niet bekend. Indien dat het geval is, dan zal dat mogelijk hebben bijgedragen aan het feit dat er vooral woonhuizen werden aangekocht. Of het verwerven van vrijwel uitsluitend woonhuizen daadwerkelijk een strategie was is niet meer na te gaan; het

resultaat is wel dat de vereniging een collectie bezit die boven alles een bijzonder goed beeld schetst van het Nederlandse woonhuiserfgoed.

DE INVLOED VAN HET BESTUUR

De persoonlijke opvattingen van bestuursleden zullen ook een rol hebben gespeeld bij de afweging een pand al dan niet te verwerven en kunnen daardoor sterk bepalend zijn geweest voor de samenstelling van het bezit. Helaas is uit de verslagen vaak niet goed op te maken van wie welke meningen afkomstig zijn, maar dat bestuursleden hun voorkeuren zullen hebben gehad, spreekt voor zich. Enige analyse kan worden gemaakt op basis van de achtergrond van de verschillende bestuursleden. Zo zal het vooroorlogse beleid van de vereniging deels zijn samengevallen met dat van het Rijksbureau, omdat Kalf lange tijd bestuurslid was.³¹ Sinds 1919 heeft altijd een architect zitting gehad in het bestuur en de invloed van architecten als A.W. Weissman, C.B. Posthumus Meyjes, A.A. Kok, J. Gratama, J. Leupen en meer recent P. de Bruijn, kan groot zijn geweest. Een eveneens belangrijke rol was weggelegd voor de penningmeesters, die de financiële positie van de vereniging overzagen. Vaak werd deze

18. Eise Eisingastraat 2 in Franeker, ca. 1985. De historische kleurstelling van de laatnegentiende-eeuwse winkelpui werd recentelijk gereconstrueerd (Vereniging Hendrick de Keyser)

rol vervuld door hooggeplaatste personen in de financiële wereld, zoals F.E. Posthumus Meyjes, directeur van de Kasbank, J.C. Bunge, directeur van de gelijknamige handelsonderneming, C.T. de Bijll Nachenius, directeur-secretaris bij De Nederlandsche Bank, en notaris H.J.M. van den Eerenbeemt, de huidige voorzitter van het bestuur. De kunst- en architectuurhistorici die in het bestuur zetelden, onder wie F. Vermeulen, R. Meischke, C.A. van Swigchem, C.W. Fock en K.A. Ottenheim, zullen er mogelijk zelfs aan hebben bijgedragen dat de vereniging, voornamelijk in de afgelopen 25 jaar, een relatief progressieve benadering heeft gehad over wat als monumentale architectuur kon worden beschouwd. Uit de bestuursnotulen blijkt bijvoorbeeld dat vooral de architectuurhistorici het woord voeren bij besprekingen over het verwerven van jongere gebouwen.³² Ook uit geschriften blijkt dat de vereniging al vroeg startte met het onderkennen van de waarde van jongere bouwkunst. Een voorbeeld is een artikel van architectuurhistoricus C.J.A.C. Peeters in 1971 in het jaarverslag, waarin de waarde van negentiende-eeuwse architectuur wordt benadrukt, dat er overigens niet toe heeft geleid dat het verwervingsbeleid veranderde.³³ Een bijzondere verwerving volgde in 1985 met Eise Eisingastraat 2 (1745) in Franeker (afb. 18), waarbij het belang van de neorenaissance-winkelpui en het vroegtwintigste-eeuwse winkelinterieur in art-nouveaustijl werden onderschreven.³⁴ De eerste echt 'moderne' verwerving volgde in 1990 met Berlages raadhuis (1928) van Usquert (afb. 19), waarna het verwervingsbeleid de twintigste eeuw volledig omarmde.

FINANCIËN EN FONDSSEN

Ook de financiële positie van de vereniging was een belangrijke sturende factor in het verwervingsbeleid. Bij de oprichting brachten de bestuursleden zelf een startkapitaal bijeen waaruit aankopen werden gedaan. Additionele financiering kwam van donateurs en de uitgifte van obligatieleningen. Al in 1919 bleek dat dit kapitaal snel ontoereikend zou zijn en dat het aantal panden dat de vereniging in een jaar kon verwerven sterk omlaag moest om bestaand bezit in stand te kunnen houden. Die ontwikkeling zou zonder externe financiering niet zijn tegengegaan. De al genoemde jaarlijkse bijdrage van de overheid is daar een voorbeeld van. Grote fondsenwerving kwam pas na de Tweede Wereldoorlog op gang. Een grote schenking in 1946 van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen maakte bijvoorbeeld de aankoop van Oudezijds Voorburgwal 57 (1615), een ontwerp van naamgever Hendrick de Keyser, in Amsterdam mogelijk (afb. 20).³⁵ Door de oorlog en de daardoor veroorzaakte schade aan het bezit stond de vereniging aan het begin van de jaren vijftig op de rand van een faillissement, wat ertoe leidde dat er in 1951, 1953 en 1954 geen panden werden toegevoegd. Kortstondige veran-

19. Het Raadhuis in Usquert, omstreeks 1990. Zowel het exterieur als interieur kreeg bij restauratie zijn historische kleurstellingen terug (Vereniging Hendrick de Keyser)

dering kwam met een grote financiële bijdrage van de gemeente Amsterdam, waardoor in 1955 zes huizen (het grootste aantal sinds 1929) en in 1956 vijf huizen konden worden aangekocht.

Het jaar 1961 was een keerpunt. Niet alleen werd in dit jaar de Monumentenwet van kracht, maar ook startte een cruciale langlopende samenwerking tussen de vereniging en het Prins Bernhard Cultuurfonds (PBCF). De Monumentenwet gaf een grote impuls aan de activiteiten van de vereniging, doordat subsidie kon worden verkregen voor herstelwerkzaamheden. Dat extern kapitaal beschikbaar was voor de restauratie van het bestaande bezit, betekende dat de vereniging haar eigen geldstroom kon toeleggen op het vergroten van het bezit. In verschillende jaren werd ruim de helft van de aankopen gefinancierd door het PBCF en dat is goed te zien vanaf 1961. Van twee in 1958, drie in 1959 en twee in 1960 naar negen in 1961, acht in 1962 en zeven in 1963. Deze toename laat zien hoezeer de financiële positie van de vereniging een rol kon spelen in het verwervingsbeleid. Een vergelijkbare rol speelde vanaf 2000 de BankGiro Loterij, een belangrijke steunpilaar voor de vereniging in de mogelijkheden om panden toe te voegen.

Al vrij snel na de oprichting verkreeg de vereniging een aantal monumentale panden uit nalatenschappen of schenkingen. Deze hebben het gezicht van de collectie voor een deel bepaald. Van belang zijn onder an-

dere het achttiende-eeuwse interieur van Huis Van Brienen (1728) in Amsterdam, Kerkstraat 26 in Zaltbommel (1625) met een deels zestiende- en zeventiende-eeuwse constructie, het laatmiddeleeuwse Achterstraat 88 (vijftiende eeuw) in Vianen, het belangrijke stadswoonhuis Janskerkhof 16 (1661-1663) in Utrecht, het bijzonder goed bewaarde zeventiende-eeuwse interieur van Binnenluiendijk 3 (1624) in Hoorn (afb. 21), de naoorlogse bungalow Glazoenowlaan 3 (1962) in Rotterdam en de typische negentiende-eeuwse Haagse burgermanshuizen (1878-1879, afb. 22). Deze schenkingen vormen een belangrijk onderdeel van de collectie en vulden hiaten in het verenigingsbezit. Daarnaast zijn hierdoor huizen in het bezit gekomen die op financiële gronden niet door de vereniging verworven zouden kunnen zijn. Ook hebben de overdracht van een deel van het bezit van de gemeente Hoorn in 1987 en de overname van het bezit van Stichting Diogenes Haarlem in 1992 het verenigingsbezit aanzienlijk vergroot.

INTENTIONELE WILLEKEUR

Na honderd jaar valt er veel te schrijven over de acquisities van de Vereniging Hendrick de Keyser. Opmerkelijk is vooral dat er nooit sprake is geweest van een expliciet geformuleerd beleid. Als we de jaarverslagen van de vereniging hierop nalezen, valt op dat er geen specifieke verwervingsdoelstellingen worden genoemd. Het mag daarom worden aangenomen dat het beleid in dezen deels opportunistisch was, inspeelde op mogelijkheden die zich voordeden en onderhevig is

20. Oudezijds Voorburgwal 57 in Amsterdam, begin van de twintigste eeuw. De gevel van het pand is na verwerving niet gewijzigd, foto C.J. Steenbergh (Vereniging Hendrick de Keyser)

21. Binnenluiendijk 3 en 4 in Hoorn, jaren negentig. De gevels werden bij restauratie opnieuw geschilderd en kregen een ietwat afwijkende kleurstelling (Vereniging Hendrick de Keyser)

geweest aan externe factoren. Hierdoor vormde zich mogelijk wel een op consensus gebaseerd beleid, dat telkens bijgestuurd kon worden als bijvoorbeeld de opvattingen van bestuursleden veranderden. De vereniging kocht niet of nauwelijks huizen in de markt, het bezit is vooral gegroeid door schenkingen en onderhandse verkoop. Het beschikbare kapitaal was daarbij altijd een sturende factor. Na analyse van de verwerkingen op basis van argumentatie, ouderdom van panden en bouwtypes kan worden gesteld dat het niet goed mogelijk is om een periodisering aan te brengen in het beleid. Er is sprake van een te grote willekeur om het beleid in te kaderen.

Dit betekent echter niet dat de bestuursleden geen duidelijke ideeën hadden omtrent het aankoopbeleid van de vereniging. De collectie die in de loop der tijd is opgebouwd, neemt een belangrijke positie in binnen de Nederlandse architectuurhistorische canon. Het grote bezit van de vereniging, dat zich over zeven eeuwen uitspreidt, vormt een staalkaart van de Nederlandse woonhuisontwikkeling. Dit is niet het resultaat

22. 'Burgermanshuizen' aan de Elandstraat in Den Haag. Elandstraat 12 (rechts) krijgt bij de huidige restauratie de historische kleurstelling van de gevel terug, foto Arjan Bronkhorst (Vereniging Hendrick de Keyser)

van een voorbedachte verwervingsstrategie, maar een organisch gegroeid geheel. De in dit artikel genoemde benaderingswijzen schetsen een beeld van de ongeschreven regels in het verwervingsbeleid van Hendrick de Keyser.

De voorzichtige conclusie kan worden getrokken dat het monumentenbeleid van de rijksoverheid, de andere erfgoedorganisaties en het verwervingsbeleid van Hendrick de Keyser zich grotendeels in overleg en in wisselwerking hebben ontwikkeld. Er vallen parallellen te trekken tussen ontwikkelingen binnen de verschillende partijen in bredere historische context. Van de voorkeur voor zeventiende-eeuws erfgoed in de inventarisatielijsten van de Rijksdienst en de trapgevelcollectie van de vereniging, naar de langzaam toenemende waardering voor het negentiende-eeuwse erfgoed en de volledige omarming van de twintigste-eeuwse architectuur. Veel bestuursleden van Hendrick de Keyser waren ook actief bij andere partijen. Er zal daarom een continue kruisbestuiving hebben plaats-

gevonden. De verschillende opvattingen die door Hendrick de Keyser, de Rijksdienst en andere erfgoedorganisaties werden gehanteerd zijn sterk tijdgebonden en kunnen goed met elkaar worden vergeleken. Naast de veelal academische argumenten die hierbij te geven zijn, mag het duidelijk zijn dat een beleid ook deels bepaald is door smaak en persoonlijke opvattingen. Dit is de smaak van bestuursleden, maar ook de smaak van de tijd. Net zoals restauratieopvattingen veranderen met de tijd, zijn ook argumenten over architectuur die als 'belangrijk' bestempeld wordt onvermijdelijk tijdgebonden. In de verwervingen door Hendrick de Keyser over de afgelopen honderd jaar is goed te zien hoezeer de waardering van architectuur is veranderd. Honderd jaar verwerven betekent honderd jaar verschillende opvattingen over architectuur en de waarde ervan, maar ook honderd jaar invloed op de landelijke monumentenzorg. Intentie en willekeur in het verwervingsbeleid van Vereniging Hendrick de Keyser zijn daar al een eeuw een belangrijk onderdeel van.

NOTEN

- 1 J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de Geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, Den Haag 1975.
- 2 *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, Deel I. De provincie Utrecht*, Utrecht 1908, 3.
- 3 Het gesteggel met de 'Voorloopige lijst' wordt onder andere besproken in H. Westermann, 'Vereniging Hendrick de Keyser', *Spiegel der Historie* 3 (maart 1968) 3, 73; B. Franssen, '50 jaar monumentenzorg op niveau', *Heemschut* 74 (december 1997) 4, 2; P. Brinkman 'De Monumentenlijst, van Voorloopige Lijst tot relationele databank', in: *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed*, Zwolle 1997, 112-128.
- 4 *Voorloopige lijst 1908* (noot 2), 3. Zie ook noot 4.
- 5 C.P. Krabbe, 'Monumenten: architectonische overblijfselen', in: F. Grijzenhout, *Erfgoed – de geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 165-171.
- 6 *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, Deel v, 1. De provincie Noord-Holland (uitgezonderd Amsterdam)*, Utrecht 1921, v.
- 7 Tillema 1975 (noot 1), 570.
- 8 Tillema 1975 (noot 1), 571.
- 9 Voor een uitgebreide verhandeling over de geschiedenis van de Vereniging, zie W. van Elburg, 'Verzameld Verleden. Episodes uit een eeuw Vereniging Hendrick de Keyser', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 2017*, Amsterdam 2018, 62-89.
- 10 Vereniging Hendrick de Keyser, *Voor-koming van verdere stedenschennis*, Amsterdam 1918.
- 11 Als kanttekening moet hierbij worden vermeld dat een deel van het verworven bezit al werd verworven voor de publicatie van de 'Voorloopige lijst' over de desbetreffende provincie.
- 12 De afbeeldingen van panden die voor dit artikel zijn geselecteerd zijn waar mogelijk afkomstig uit de periode dat een pand werd verworven door Hendrick de Keyser. Deze foto's lagen als het ware 'op tafel' bij besprekingen over de verwerving van het pand en kunnen daarom illustreren waar de bestuursleden hun argumentatie vandaan haalden. Na verwerving in 1996 werd met name het interieur gerestaureerd.
- 13 R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland*, Zwolle 1993, 1995, 1997, 2000 en 2018.
- 14 Hiervoor is gebruik gemaakt van de jaarverslagen van de Vereniging (die elk jaar in druk verschijnen) en de notulen van het dagelijks bestuur en later het bestuur. De notulen bevinden zich in het ongeordende archief van Vereniging Hendrick de Keyser, dat wordt bewaard op verschillende locaties op hun kantoor in Amsterdam.
- 15 F.E. Posthumus Meyjes, 'Verslag van den Secretaris', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 1918*, Amsterdam 1919, 8-10.
- 16 F.E. Posthumus Meyjes, 'Verslag van den Secretaris', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 1919*, Amsterdam 1920, 7-8.
- 17 De Wederopbouwwet versoepelde bouwverordeningen en gaf lokale overheden meer bevoegdheden. Sloop en oteigening werden makkelijker gemaakt. In verschillende historische binnensteden had de wet rampzalige gevolgen voor oude buurten, die door de oorlog in slechte staat verkeerden. Zie bijvoorbeeld: G. Brinkgreve, *Mozaïek van mijn leven. Herinneringen 1917-2005*, Amsterdam 2006, 78-80.
- 18 Deze indeling van de collectie op basis van ouderdom leidt tot enige vertekening. Een deel van het bezit, het merendeel van de twintigste-eeuwse panden, werd pas gebouwd ná de oprichting van Hendrick de Keyser. De kans dat een huis van slechts enkele jaren oud zou worden verworven, is miniem. Het bestand twintigste-eeuwse huizen is echter relatief klein en deze weglaten in een grafiek met verwervingen zou een incompleet beeld opleveren. Daarnaast zijn ze niet van invloed geweest op de verwerving van zeventiende- en achttiende-eeuwse architectuur. Vooral het 'oudere' bezit kan probleemloos op deze manier worden geanalyseerd en interessante tendensen aantonen in het verwervingsbeleid.
- 19 Archief Vereniging Hendrick de Keyser. Citaten uit jaarverslagen, jubileumboeken en notulen. De neerbuigende houding jegens nieuwbouw en de negentiende eeuw werd door alle bestuursleden gedragen.
- 20 R. Meischke, 'Beschouwingen rond de huizencollectie van Vereniging Hendrick de Keyser', *Bulletin KNOB* 99 (2000) 6, 213.
- 21 S.R. Jones, *Old Houses in Holland*, New York 1913, 3.
- 22 Vereniging Hendrick de Keyser 1918 (noot 10).
- 23 A.A. Kok, 'De bakstenen trapgevels', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Gedenkboek van de Vereniging Hendrick de Keyser. Oud-Hollandsche bouwkunst en haar behoud 1918-1928*, Amsterdam 1928, 59-92.
- 24 C. Visser, 'Beschrijving van het perceel Herengracht 77/Korsjespoortsteeg 24 Amsterdam', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 1958*, Amsterdam 1959, 13.
- 25 Archief Vereniging Hendrick de Keyser. Notulen bestuur, notulen 7 april 1987 en 2 juni 1987.

- 26 Om het diagram leesbaar te houden, zijn verschillende gebouwtypen onder grotere groepen geschaard. Onder openbare gebouwen vallen om deze reden ook scholen en weeshuizen, bijvoorbeeld Oude Delft 49 in Delft. Onder buitenplaatsen en bijgebouwen is de Nederhof van het voormalige kasteel Honselaarsdijk genomen.
- 27 De eerste publicaties wijzen vooral naar historische architectuur in het algemeen, later wordt de tendens verschoven naar het Nederlandse woonhuis, zie bijvoorbeeld R. Meischke, *Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800. Vijftig jaar Vereniging 'Hendrick de Keyser'*, Haarlem 1969 en de reeks *Huizen in Nederland*. Zie ook Archief Vereniging Hendrick de Keyser. Verschillende aantekeningen en beleidsnotities, bijvoorbeeld 'Notitie Beleid Lange Termijnperiode 2003-2007' (december 2002).
- 28 H. Westermann, 'De Vereniging "Hendrick de Keyser"', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Gedenkboek van de Vereniging Hendrick de Keyser. Oud-Hollandsche bouwkunst en haar behoud 1918-1928*, Amsterdam 1928, 11.
- 29 Krabbe 2007 (noot 5), 161-162.
- 30 F. Vermeulen, 'De geschiedenis der Nederlandse bouwkunst weerspiegeld in het bezit van Vereniging Hendrick de Keyser', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Gedenkboek uitgeg. ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan der Vereniging Hendrick de Keyser 1918-1938*, Amsterdam 1939, 7.
- 31 Archief Vereniging Hendrick de Keyser. Zie voor zijn invloed de notulen van het dagelijks bestuur, bijvoorbeeld notulen 25 augustus 1925, 14 september 1926 en 13 december 1926.
- 32 Archief Vereniging Hendrick de Keyser. Zie de notulen van het bestuur, bijvoorbeeld notulen 6 maart 1990, 1 maart 1994, 2 april 1996, 2 maart 2004, 4 november 2008, 2 maart 2010, 7 januari 2014, 2 juni 2015 en 3 november 2015.
- 33 C. Peeters, 'Het negentiende-eeuwse woonhuis in het stadsbeeld', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 1971*, Amsterdam 1972, 28-37.
- 34 C.A. van Swigchem, 'Eise Eisingastraat 2 te Franeker', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 1985*, Amsterdam 1986, 19.
- 35 J.W. de Jong Schouwenburg, 'Nieuwe aanwinsten', in: Vereniging Hendrick de Keyser, *Jaarverslag 1945/1946*, Amsterdam 1947, 6.

W.M. VAN ELBURG MA is als architectuurhistoricus werkzaam bij Vereniging Hendrick de Keyser. Hiernaast promoveert hij aan de Universiteit van Amster-

dam op de typologische ontwikkeling van het Nederlandse woonhuis. Dit artikel is een bewerking van zijn masterscriptie.

INTENTIONALLY ARBITRARY THE UNWRITTEN ACQUISITIONS POLICY OF VERENIGING HENDRICK DE KEYSER

WOUTER VAN ELBURG

The Vereniging Hendrick de Keyser is a private heritage organization established in 1918, the same year that saw the founding of the Rijksbureau voor Monumentenzorg, the forerunner of today's Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (Cultural Heritage Agency). The organization is dedicated to the preservation of historically valuable buildings in the Netherlands, which it does by purchasing and managing such properties. Hendrick de Keyser was not bound by government policy and went its own way in the matter of acquisition. Thus, an analysis of its acquisition strategies can supplement our knowledge of heritage protection and reveal to what extent private heritage protection developed in tandem with or separately from government policy.

Decisions on acquisitions were made by the board and since the association never formulated specific rules for this purpose, an analysis of acquisition practice is best done via a study of the properties and their descriptions in minutes, annual reports and anniversary publications. This article analyses the association's properties from three perspectives: the grounds for acquisition as published in annual reports and board reports, the dating of the properties and the typology. No clear-cut periods in acquisitions policy emerge from this three-pronged analysis. Several elements do, however, stand out. A recurrent theme with respect to argumentation is the building's importance in the townscape or its visually defining features.

Around the time of the association's founding, this was probably due to the frenzied demolition and redevelopment taking place around the country; after the Second World War to the consequences of the Wederopbouwwet (Reconstruction Act), which tore great holes in the fabric of the historical city centres. The analysis based on dating and typology leads to similar conclusions in relation to wider developments in heritage protection.

In addition to an analysis of the properties themselves, it is necessary to take account of other likely influences on acquisition practice, such as the association's financial situation. For example, Hendrick de Keyser does not buy on the open market; acquisitions have usually taken the form of private purchases supported by external financing from various funds, or of bequests and gifts. The influence of individual board members also needs to be considered: the presence on the board of prominent art/architecture historians and architects inevitably affected acquisition practice.

Based on this information, comparisons were made with government policy. It transpires that Vereniging Hendrick de Keyser and other organizations generally developed side by side and many parallels can be drawn between the various parties. There is evidence of cross-fertilization and of contemporaneous but divergent developments, both of which influenced national heritage policy.